

ВЗАЄМИНИ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ В ІТАЛІЇ: ІСТОРИЧНІ, РЕЛІГІЄЗНАВЧІ, ПРАВОВІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

RELATIONS BETWEEN STATE AND CHURCH IN ITALY: HISTORICAL, RELIGIOUS, LEGAL AND POLITICAL ASPECTS

Палінчак М.М.,

orcid.org/0000-0002-9990-5314

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри міжнародної політики

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Товт М.М.,

orcid.org/0009-0002-2577-4697

аспірант кафедри міжнародної політики

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Юдін М.А.,

orcid.org/0009-0000-7793-474X

аспірант кафедри міжнародної політики

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Дослідження державно-церковних відносин в Італії викликає значний інтерес завдяки особливій ролі християнства і зокрема католицької церкви в історії і культурі цієї країни, а також багатовіковому існуванню на італійських землях Папської держави зі столицею в Римі. Метою статті є аналіз трансформації державно-церковних відносин в Італії від давніх часів до сьогодення та їх правової регламентації. Автор окреслює основні етапи історії християнства та зростання його впливу і становлення державно-церковних відносин на Апеннінському півострові. Розглядається конфесійний ландшафт сучасної Італії з акцентуванням уваги на розподілі різних категорій населення за конфесійною належністю. Особлива увага приділяється аналізу політико-правового регулювання державно-конфесійних взаємин в Італійській Республіці: висвітлюються, зокрема, фундаментальні положення італійського державно-конфесійного права, переваги і недоліки конституційного регулювання правового статусу релігійних конфесій, проблематика їх юридичної диференціації та специфіка відповідної триярусної системи, особливе становище в ній Католицької церкви. Також у статті характеризуються відносини між державою і церквою в освітній сфері, показано динаміку та різні аспекти домінування Католицької церкви в релігійній освіті в умовах посилення секуляризації.

Проаналізовано відносини між державою і церквою в освітній сфері, свобода віросповідання в освіті, свобода навчання і розширення парадигми світського мислення і способу життя. Важливою віхою у становленні освітньої системи Італії було підписання Латеранських угод між Італією та Ватиканом (1929 р.), які передбачали низку заходів, що вплинули на становлення освіти в Італії і пізніше. Досліджено, що укладення нового Конкордату 1984 р. знаменувало собою консенсусні зміни рамок Латеранських угод. Досліджено структуру фінансування католицьких шкіл в Італії, яке відбувається в різні способи, головними з яких є пряме фінансування та надання учням стипендій.

Ключові слова: держава, Італія, Католицька церква, державно-церковні відносини, релігійна конфесія, державно-конфесійне право, правовий статус, релігійна освіта.

The study of state and church relations in Italy is of considerable interest due to the special role of Christianity, and in particular the Catholic Church, in the history and culture of this country, as well as the centuries-old existence of the Papal States with their capital in Rome in the Italian lands. The purpose of the scientific paper is to analyze the transformation of state and church relations in Italy from ancient times to the present day and their legal regulation. The author outlines the main stages of the history of Christianity and the growth of its influence, and the formation of state and church relations on the Apennine Peninsula. The paper examines the confessional landscape of modern Italy, focusing on the distribution of different categories of the population by confessional affiliation. Increased attention is paid to analysis of the political and legal regulation of state and confessional relations in the Italian Republic: the author explains, in particular, the fundamental provisions of Italian State Ecclesiastical Law, the advantages and shortcomings of constitutional regulation of the legal status of religious denominations, the issues of their legal differentiation and specifics of the corresponding three-tier system, and the special position of the Catholic Church in it. The paper also characterizes relations between the state and church in the educational sphere, shows the dynamics and various aspects of the Catholic Church dominance in religious education in the context of increasing secularization.

The relations between the state and the church in the educational sphere, freedom of religion in education, freedom of learning and the expansion of the paradigm of secular thinking and lifestyle are analyzed. An important milestone in the formation of the Italian educational system was the signing of Lateran Agreements between Italy and the Vatican (1929), which provided for a number of measures that influenced the formation of education in Italy and later. It is studied that the conclusion of the new Concordat of 1984 marked a consensual change in the framework of the Lateran Agreements. The structure of financing of Catholic schools in Italy is studied, which occurs in various ways, the main of which are direct financing and the provision of scholarships to students.

Key words: state, Italy, Catholic Church, state and church relations, religious denomination, State Ecclesiastical Law, legal status, religious education.

Постановка проблеми. В історії релігії накопичено достатньо емпіричного матеріалу, опрацювання якого дозволяє з великою достовірністю стверджувати, що релігія як соціальний і духовний феномен історично постійно супроводжує людську життєдіяльність. У різноманітних умовах і за різноманітних обставин людина намагається пізнати найглибші засади буття, розвиваючи значну релігійну активність. Недарма німецький філософ і соціолог Е. Фромм зазначав, що культури без релігії ніколи не було в минулому, і поява такої культури немислима в майбутньому. Глобально цей постулат не можуть заперечити навіть невдалі спроби розбудувати таку «культуру» через філософські та ідеологічні системи сцієнтизму чи ідеологій тоталітарних держав, спираючись на підміну Трансцендентного (Бога) певними сурогатними субститутами. Можна зробити припущення, що всі подібні спроби призводять до невідворотного вихолощення духовної природи людини як Божої істоти. Показово, що після тривалого засилля в багатьох країнах атеїстичних ідеологій і псевдокультур у другій половині ХХ ст. на рубежі тисячоліть і на початку нового, ХХІ століття у світі однозначно спостерігається релігійне пожвавлення.

З давніх часів люди прагнули досягнути приросту, з одного боку, релігії і церкви, а з іншого – держави, намагалися визначити характер та особливості їх взаємовідносин, окреслити можливі межі та глибину їх співпраці. Як відомо, зазначені проблеми не давали спокою філософам і богословам у різні епохи та періоди людської історії. Мислителі різних країн та епох усвідомлювали, що питання взаємин держави і церкви є надзвичайно складним і водночас надзвичайно важливим. Вирішення цього питання в тій чи іншій державі в певний історичний час нерідко визначає головний вектор суспільно-історичного розвитку даної країни, а іноді може мати вплив і на поступ світової історії.

Об'єктом наукового дослідження обрано Італію з різних міркувань. Перш за все, необхідно відзначити, що Італія у багатьох людей підсвідомо асоціюється із зародженням і розвитком світової релігії християнства. Дійсно, християнська віра відіграє вагомий роль у житті сучасних італійців, значною мірою формує їх менталітет, визначає традиції і культуру італійського народу. Власне, «обличчя»

нинішньої Італії протягом століть конструювалося завдяки вирішальному впливу християнства. Особливий статус та історичне значення має в цій країні Католицька церква. Італію цілком правомірно називати батьківщиною Римсько-католицької церкви, адже у Ватикані розташована резиденція її очільника – Папи Римського, якого кардинали обирають на все життя.

Можна впевнено стверджувати, що визнання християнства офіційною релігією Римської імперії Міланським едиктом 313 р. вплинуло на весь подальший розвиток європейської цивілізації аж до наших днів.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукової літератури засвідчили, що проблема державно-церковних взаємин у країнах Європи привертає увагу багатьох як українських, так і західних дослідників, котрі працюють у різних наукових галузях. Ця проблема зберігає свою актуальність, якщо враховувати її невизначеність, насамперед на теоретико-методологічному рівні в національному контексті окремих країн. Деякі її аспекти, переважно на прикладі європейських держав, розглядали українські релігієзнавці М. Бабій, О. Волошин, В. Єленський, А. Колодний, М. Палінчак, Н. Рубльова, Т. Сирій, В. Шаповал, П. Яроцький та інші. Розгляд проблематики державно-церковних відносин в Італії, переважно під юридичним кутом зору, можна знайти у працях зарубіжних дослідників, які використані при підготовці даної статті. До них належать наукова праця «Організація релігій та організація держави» А. Кардіа [8], статті «Держава і церква в Італії» С. Феррарі [13], «Релігія та світська держава: італійський приклад» А. Феррарі та С. Феррарі [12], «Латеранські угоди 1929 р.: розуміння відносин між Італією та Святим Престолом» Ф. Реголі [19], «Релігійна належність іноземців в Італії у 2025 р.» та «Щотижнева відвідуваність церков в Італії у 2001-2024 рр.» С. Галана [15; 16], «Управління католицькою релігійною освітою в італійських державних школах: меж переглядом Конкордату і соціальними рухами, 1974-1984 рр.» Г. Сілкола [23], «Релігійна освіта в італійських державних школах: де місце для ісламу?» С. Цольєвіні [9].

Слід відзначити, що, попри наявність досить значного масиву досліджень окремих аспектів взаємодії держави і релігійних конфесій та інсти-

туцій у контексті політичної історії і функціонування правової системи Італії, а також ролі конфесійного фактора в політичному і культурному розвитку цієї країни, досі бракує фундаментальних наукових праць із даної проблематики.

Крім цього, вирішення поставлених у статті проблем актуалізується міркуваннями забезпечення національної, державної і культурної безпеки, викликаними розігруванням Росією релігійної карти у процесі розпочатої нею в 2014 р. гібридної війни проти України. Одним із засобів такої інтервенції є спроби поширення на українській території, так само як і на території деяких інших країн, деструктивної ідеології так званого «руського мира», в основі якої формально лежить російське православ'я і яка спрямована, крім іншого, на загарбання України.

Метою статті є аналіз трансформації державно-церковних відносин в Італії від давніх часів до сьогодення та їх правової регламентації.

Виклад основного матеріалу. Основні етапи історії християнства та становлення державно-церковних відносин в Італії

У контексті даного дослідження передусім слід розглянути, бодай схематично, стосунки між державою та релігійними організаціями в Італії в історичній ретроспективі. Поширення християнства у Стародавньому Римі, як відомо, розпочалося в I столітті завдяки місіонерській діяльності апостолів Петра і Павла. Протягом трьох століть християни зазнавали жорстоких переслідувань, але з приходом до влади імператора Костянтина Великого (306-337 рр.) відбулися суттєві зміни, започатковані виданням у 313 р. Міланським едиктом, який фактично перетворив християнство на офіційну релігію імперії [11]. Вперше в її історії на рівні імператорського указу було проголошено терпимість ставлення до всіх релігій. Відповідно, з'явилася правова норма, яка надала кожній особі право обирати собі релігію і відправляти культ за покликом власної совісті. Важливою подією в історії християнства став також Перший Нікейський собор 325 р., скликаний Костянтином для вирішення певних доктринальних суперечок. Показово, що Собор, який тривав понад два місяці, зібрав 318 єпископів, а також багато пресвітерів і дияконів. Його головним досягненням прийнято вважати прийняття Нікейського символу віри, що утвердив божественність Христа та його єдиносущність із Богом-Отцем, а також уніфікацію дати святкування Великодня і встановлення правил церковної ієрархії [10]. Серед основних наслідків Собору варто відзначити зміцнення загальної єдності християнської церкви та розвиток християнської доктрини про Трійцю. Також необхідно вказати на те, що Перший Нікейський собор став першим знаковим прецедентом втручання імператорської (державної) влади в церковні справи.

Період між 313 і 380 рр. характеризується поступовим, але неухильним зростанням впливу християнства на Апеннінському півострові і загалом в Європі. Саме в цей час церква здобула право успадковувати майно, а християнське духовенство було звільнене від громадських повинностей. Це свідчить про поступове перетворення християнства на домінуючу в імперії силу [7]. У 380 р. імператор Феодосій I (379-395 рр.) видав едикт «Cunctos populos» (Фессалонікійський едикт), в якому християнство було проголошено єдиною офіційною релігією Римської імперії, а на Другому Вселенському соборі, що відбувся в 381-382 рр. у Константинополі, цей едикт було офіційно закріплено в якості основоположного принципу політики держави щодо релігії. У 391-392 рр. Феодосій I заборонив усі так звані язичницькі культи, і всі їх храми були ліквідовані. В суспільстві стрімко зміцнювалася влада єпископів, котрі не тільки керували релігійним життям, а й виконували адміністративні функції, зокрема щодо розгляду судових справ та управління майном. Найбільший авторитет здобув собі римський єпископ, якого почали називати «папою». Першою знаковою фігурою в цій ролі став папа Лев I (440-461 рр.), якого називали «Великим»; за походженням це був римський аристократ, а найвагоміший слід в історії він залишив завдяки своїм зусиллям у захисті Риму від гунів у 452 р.

У період 395-476 рр., після поділу імперії Феодосієм I на Західну і Східну частини, церква неухильно перебирала на себе важливі функції державної влади, яка занепадала через некомпетентність чиновників, повальну корупцію та вплив зовнішніх чинників [21]. Особливо слід наголосити на тому, що за часів правління Карла Великого, короля франків у 768-814 рр., на теренах Італії відбулися кардинальні зміни в державно-церковних відносинах. У 774 р. він остаточно розбив лонгобардів, а 25 грудня 800 р. папа Лев III коронував його в соборі Святого Петра імператором Західної Римської імперії, що означувало собою початок тісного союзу між Франкським королівством і Католицькою церквою [17]. Остання в період правління Карла Великого користувалася активною підтримкою держави, яка безпосередньо стосувалася проведення церковних реформ, будівництва монастирів, розвитку релігійної освіти. Імператор призначав єпископів і контролював функціонування церковної адміністрації, що заклало основу середньовічної моделі державно-церковних відносин відповідно до формули «зміцнення церкви – зміцнення держави». Сам Карл, вважаючи себе захисником католицизму, активно придушував будь-які прояви язичництва і підтримував поширення християнства. Підтвердженням слугують санкціоновані ним уніфікація літургії в землях імперії за римським

зразком та запровадження обов'язкової церковної десятини.

У IX столітті Папська держава зі столицею в Римі стала в Європі впливовою силою, але постійне намагання пап поєднувати церковну і світську владу нерідко призводило до конфліктів з імператорами. Яскравим прикладом такого конфлікту є боротьба за інвеституру між папою Григорієм VII і німецьким королем та імператором Священної Римської імперії Генріхом IV (1075-1122 рр.): протиборство за право призначати єпископів завершилося укладенням 23 вересня 1122 р. Вормського конкордату, який установив певний компроміс між світською та церковною владою у вигляді розподілу повноважень при призначенні духовенства. Особливого розквіту папська влада досягла за часів понтифікату Інокентія III (1198-1216 рр.), котрий вважав себе верховним арбітром Європи [18]. У XIII-XIV століттях спостерігалася криза папства, пов'язана передусім із втручанням французької монархії в церковне життя Італії. Великий розкол (Велика схизма) 1378-1417 рр., протягом якого існували два папи в Римі та Авіньйоні, суттєво послабив авторитет церкви. Ситуацію було стабілізовано лише після XVI Вселенського собору в Констанці (1414-1418 рр.), який відновив єдність Католицької церкви, обравши новим папою Мартіна V, а також оновив церковну доктрину і встановив примат вселенського собору над папою.

Оскільки італійські території були центром Католицької церкви, Реформація набула в цих землях особливого характеру. Фактично, італійське Відродження (XIV-XVI ст.) створило підґрунтя для виникнення й поширення реформаційних ідей. Гуманісти, подібні до Еразма Роттердамського, критикували моральний занепад церкви, зокрема торгівлю індульгенціями, вимагаючи повернення до ранньохристиянських цінностей. На теренах сучасної Італії знайшли відгук ідеї М. Лютера і Ж. Кальвіна, у північних містах, зокрема у Венеції, виникли протестантські громади. Католицька церква не забарилася з реакцією на поширення протестантизму: в 1542 р. папа Павло III заснував Римську та Всесвітню інквізицію для боротьби з «ересями», яка формально функціонувала аж до 1908 р. [6]. Як наслідок, низка італійських реформаторів були страчені за «ересь». Крім цього, було створено Індекс заборонених книг, до якого потрапили найважливіші праці протестантських авторів. Загалом основні напрямки Контрреформації були окреслені на Тридентському соборі (1545-1563 рр.), учасники якого, обговоривши ключові питання реформатських учень, прийняли 16 догм, що становлять переважну частину католицької доктрини, підтвердили Нікейський символ віри, постановили створити в єпархіях духовні семінарії для підготовки нових католицьких

священиків. Завдяки цим та іншим активним діям до кінця XVI ст. протестантський рух на теренах нинішньої Італії було майже повністю придушено, чимало протестантів емігрували до інших земель і країн, а Рим зміцнив свої позиції як центр католицизму і символ боротьби з протестантизмом.

Таким чином, до кінця XVIII ст. державні утворення, що існували на італійських землях, залишалися оплотом католицизму, Папська держава зберігала значний політичний вплив в Європі, а інквізиція доволі успішно контролювала релігійне життя в його різних проявах. У XVIII ст. на теренах Італії почали поширюватися просвітницькі ідеї. В Тоскані під проводом великого герцога Леопольда II Габсбурга здійснювалися секуляризаційні реформи, основу яких становили скорочення церковних привілеїв та обмеження впливу інквізиції. В Ломбардії, яка перебувала під австрійським контролем, впроваджувалися реформи йосифінізму, які включали в себе секуляризацію церковного майна та встановлення державного контролю над релігійною освітою. Показово, що зменшення залежності населення від Католицької церкви збіглося в часі з появою перших паростків італійського націоналізму. Широкий за мірками тієї епохи світогляд просвітників поєднував у собі ідеї цінності людини та людського життя, утвердження самосвідомості особистості, критику церковних догматів; з точки зору ставлення до державної влади і політичного режиму, цей світогляд ґрунтувався на концепції освіченого абсолютизму. Науковці та митці з таким світоглядом були переважно прихильниками теорії природного права і проголошували головною метою суспільного життя людське щастя, а досягнення цієї мети вбачали у трансформації суспільства за законами людського розуму [14]. Папа Пій VI неодноразово робив спроби протистояти секуляризаційним тенденціям, церква вела боротьбу з поширенням просвітницьких ідей з опорою на Індекс заборонених книг і за рахунок посилення цензури. Але її позиції ставали дедалі слабшими, особливо після Великої французької революції і вторгнення в північноіталійські землі в 1796 р. французьких революційних військ на чолі з Наполеоном [4].

У XIX ст. державно-церковні відносини на теренах сучасної Італії суттєво змінив соціально-політичний рух за об'єднання країни – рісорджіменто. Обраний у 1846 р. папою Пій IX спочатку підтримував ліберальні реформи, але після революції 1848-1849 рр. фактично став противником національного руху і пізніше, вже після ліквідації Папської влади над Римом (1870 р.), відмовився визнавати об'єднану італійську державу. Ключову роль в об'єднанні Італії відіграло Сардинське королівство, де в 50-х рр. XIX ст. під керівництвом його прем'єр-міністра К. Кавура відбулися антицерковні секуляризаційні реформи. Вони полягали насам-

перед у конфіскації церковного майна та обмеженні впливу церкви на освіту, що невідворотно викликало різкий протест папи і всієї Католицької церкви. Прагнучи повного вигнання австрійських військ з італійських земель, у липні 1858 р. король Сардинії і майбутній перший король об'єднаної Італії (з 1861 р.) Віктор Емануїл II уклав у французькому Пломб'єрі таємну угоду з імператором Наполеоном III про французьке військове втручання в разі австрійської агресії проти П'ємонт. В обмін на цю допомогу останній був змушений поступитися Франції Савойєю і графством Ніцца. В січні 1859 р. було укладено франко-п'ємонтський союз, а вже 23 квітня Австрія оголосила П'ємонту війну, проте через допомогу французів була змушена відступити після декількох місяців напруженої боротьби. Результатом цієї війни стало приєднання до Сардинського королівства Ломбардії. Крім того, у 50-і рр. XIX ст. італійські війська під проводом Дж. Гарібальді приєднали південні землі, і в 1861 р. було проголошено Королівство Італію. Втім, останньою перешкодою для повного об'єднання залишалася Папська держава, що скоротилася до території Риму та його околиць, але в 1870 р., після виведення французьких військ, італійська армія захопила Рим, який після цього став столицею об'єднаної Італії [2].

Як вважає переважна більшість італійських науковців, об'єднання Італії спричинило глибоку кризу у відносинах між Католицькою церквою та політичною елітою нової держави. Ліберальні уряди К. Кавура та його наступників прийняли низку антицерковних законів і розпочали по всій країні процес секуляризації як державних закладів, так і всього суспільного життя. Знаковими віхами вказаного процесу були запровадження обов'язкового цивільного шлюбу (1865 р.), заборона католицької релігійної освіти в державних школах (1877 р.), реформа кримінального законодавства в частині захисту релігії (1890 р.). Всі подібні зміни природно наштовхувалися на опір церковної ієрархії, яка, крім іншого, була стурбована перспективою послаблення економічної влади церкви, передусім через ліквідацію в 1860-х рр. окремих церковних організацій та конфіскацію їх власності. Факт того, що об'єднання Італії на завершальному етапі було досягнуто шляхом захоплення Риму у вересні 1870 р. та відповідної руйнації світської влади папства, додатково посилив ворожість багатьох католиків щодо нового королівства, яке стало об'єктом звинувачень у спробі відібрати у папи й Церкви як їхню власність, так і їхню владу [13]. Відчуваючи необхідність зменшення напруженості і намагаючись урегулювати конфліктні взаємини зі Святим Престолом, уряд у 1871 р. видав «Закон про гарантії», який проголосив особисту недоторканість папи та його право на почесні суверена, залишив за ним контроль

над Ватиканом, Латеранським палацом та віллою Кастель-Гандольфо, гарантував право на призначення єпископів і встановлення дипломатичних відносин; у Законі міститься також положення про щорічну фінансову компенсацію Церкві в розмірі 3,25 млн. лір. Папа Пій IX офіційно відмовився визнавати цей Закон, визнавши його одностороннім актом, який порушує суверенітет Католицької церкви. Він демонстративно проголосив себе «в'язнем Ватикану», і після цього майже 60 років усі папи зберігали за собою цей «статус» і відповідно до нього не полишали території Ватикану – до 1929 р., коли Італія визнала повний суверенітет останнього, а Ватикан – суверенітет Королівства Італія зі столицею в Римі. Крім цього протесаного жесту, Пій IX проголосив гасло «*Non expedit*» («Не дозволено»), яке означало заборону всім католикам брати участь у політичному житті Італії [6].

Пом'якшення стосунків між урядом і Святим Престолом припадає на політичну діяльність Дж. Джолітті, котрий у період 1892-1921 рр. декілька разів обіймав посаду прем'єр-міністра Італії, і понтифікат Лева XIII (1878-1903 рр.), який розвивав соціальне вчення церкви через енцикліку «*Rerum Novarum*» («Новації») (1891 р.), де вперше в документі такого роду поставлені питання розбудови нових відносин між Церквою, урядом, бізнесом і робітниками. Але справді тісна і неформальна співпраця між Католицькою церквою та італійським урядом розпочалася за понтифікату Бенедикта XV (1914-1922 рр.). У 1919 р. він санкціонував новостворену Італійську народну партію і надалі дотримувався курсу на зближення позицій церковної ієрархії з позиціями держави. Б. Муссоліні, прийшовши до влади в 1922 р. і відчуючи потребу в підтримці та легітимації нового фашистського режиму, відмовився від попередніх антицерковних гасел і почав підкреслювати важливу інституційну роль Католицької церкви. Наступного 1923 р. відбулися численні зустрічі представників уряду з державним секретарем Святого Престолу (1914-1930 рр.) кардиналом П. Гаспаррі. У процесі шкільної реформи в державних школах було запроваджено викладання католицької релігії. Починаючи з 1925 р. контакти між італійським урядом та представниками Церкви ще більше інтенсифікувалися, а в серпні 1926 р. набули офіційного оформлення. 11 лютого 1929 р. Б. Муссоліні і кардинал П. Гаспаррі підписали Латеранські угоди, які остаточно розв'язали так зване «римське питання» щодо правового статусу папи і всієї курії після розпаду Папської держави в 1870 р. шляхом заснування держави Ватикан. Католицька церква, згідно з Угодами, дістала особливого статусу і здобула право на вільне здійснення релігійної влади, богослужіння та юрисдикції в церковних справах. Крім цього, Латеранські угоди надали Церкві додаткових привілеїв, визначили цивільні

наслідки релігійних шлюбів, закріпили впровадження обов'язкового навчання католицькій релігії в початкових і середніх школах, звільнили священників від військової служби [1]. Завдяки цим змінам сепараційна модель державно-церковних відносин в Італії «передала естафету» моделі колабораціонізму. Це стало можливим, оскільки в конкретних історичних умовах у встановленні тісних зв'язків між державною владою і Церквою були вкрай зацікавлені обидві сторони державно-церковної взаємодії.

Латеранські угоди пережили падіння фашистського режиму і були включені до італійської Конституції 1947 р., яка проголосила Італію демократичною республікою, але державно-церковні відносини при цьому зазнали суттєвих змін. Зберігши Латеранські угоди, Конституція водночас проголосила принцип відокремлення церкви від держави. Насправді ж протягом 50-70-х рр. XX ст. Католицька церква зберігала значний політичний вплив на суспільство через Християнсько-демократичну партію, яка домінувала в італійській політиці та активно протистояла комуністичному руху. Поворотний момент в історії світового католицизму ознаменував собою Другий Ватиканський собор (1962-1965 рр.), на якому було прийнято, крім інших, такі знакові документи, як «*Dei Verbum*» (догматична конституція про Божественне одкровення), «*Apostolicam Actuositatem*» (декрет про апостольство мирян), «*Gaudium et Spes*» («Радість і надія», духовно-пастирська конституція про відносини церкви із сучасним світом). Більшість документів приймалися на Соборі в дусі переходу до аджорнаменто – політики оновлення, осучаснення католицької церкви, повернення її обличчям до проблем світу і людини, перетворення на активну силу суспільного прогресу. Собор започаткував відхід від негативного ставлення католиків до нехристиянських релігій – іудаїзму, ісламу, буддизму тощо. У 1970-х рр. на державно-церковні відносини в Італії мали значний вплив соціальні реформи. У 1970 р. всупереч позиції Церкви було легалізовано розлучення, і це рішення було підтверджено на референдумі 1974 р. У 1978 р., попри протести Католицької церкви, в Італії було легалізовано аборти. Зрештою, визначальною віхою в історії розвитку державно-церковних відносин у XX ст. стало укладення нового Конкордату 1984 р. між Італією і Ватиканом. Відповідно до цього договору католицизм втратив у країні статус державної релігії, а релігійна освіта в школах стала добровільною. Було запроваджено систему «8 per mille», яка забезпечила громадянам можливість спрямовувати частину податків державі або визнаним релігійним організаціям (на практиці в більшості випадків – Католицькій церкві). Церковні шлюби, згідно з положеннями Конкордату,

зберегли юридичну силу, але процедура розлучення була спрощена [3, с. 121].

Наприкінці XX ст. в Італії почали посилюватися тенденції секуляризації, стрімко зростало релігійне розмаїття й так само стрімко зменшувався інтерес молоді до релігії, «падало» відвідування церков. За таких умов Церква почала втрачати свій вплив на політичне життя в країні, хоча й продовжувала загалом зберігати моральний авторитет і культурні надбання [4]. На початку XXI ст. суспільству вдавалося зберігати більш-менш оптимальний баланс між секулярними принципами сучасної світської держави і повагою до католицьких традицій. Це не дозволяє, однак, стверджувати, що католицька релігія і церква асоціюються в Італії лише з тим, що вимагає традиційної шани. Церква продовжує зберігати за собою певні привілеї, включно з фінансуванням через систему «8 per mille» та користуванням податковими пільгами для благодійної діяльності. Католицькі школи продовжують діставати державну підтримку, а церковні шлюби мають офіційне державне визнання. У 2016 р. жваві дискусії та протести з боку Церкви викликала легалізація одностатевих цивільних союзів. Досі тривають дебати щодо біотичних питань, насамперед щодо евтаназії та штучного запліднення. Католицька церква намагається відігравати вагомий роль у допомозі мігрантам та їх інтеграції в італійське суспільство. Після обрання папою Франциска (2013-2025 рр.) намітилися нові тенденції модернізації позицій Церкви щодо розв'язання соціальних питань та екологічних проблем. Під керівництвом Франциска посилюється міжрелігійний діалог і боротьба з корупцією в церковних структурах. Водночас необхідно звернути увагу на загалом невиразну реакцію католицької церкви і Ватикану на російську агресію проти України, численні воєнні злочини, які чинили й чинять російська політична еліта та воєнщина, а також на фактичний розпад системи міжнародної колективної безпеки й на ті загрози, що нависли над Європою через агресивні наміри Росії та інших авторитарних країн.

Конфесійний ландшафт Італії

Станом на сьогодні Італія є однією з найбільш релігійних держав Європи. Про це свідчать, зокрема, результати досліджень незалежного Центру вивчення нових релігій (CESNUR), проведених у 2023 р. Згідно з ними, близько 74,5% італійців та іноземців, котрі проживають в Італії, є католиками; 15,3% відносять себе до атеїстів чи агностиків; 4,1% італійського населення становлять християни-некатолики; 3,7% належать до мусульман, а 2,4% є послідовниками інших релігій – це іудеї, буддисти, індуїсти, бахаїсти та сикхи. Некатолицькі групи християн становлять переважно православні, Свідки Іегови, вірники Асамблеї Бога, Методистської та Вальденської

евангелічної церков, Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, Союзу п'ятидесятницьких церков, а також деяких інших невеликих протестантських груп, включно з групами євангельських християн [22] (рис. 1).

Інші джерела наводять дані, які дещо по-іншому віддзеркалюють конфесійний ландшафт сучасної Італії. Так, згідно з результатами опитування близько тисячі представників дорослого населення країни у віці до 75 років, що було проведене міжнародною маркетингово-дослідницькою компанією Ipsos у тому ж 2023 р., католицизм сповідують близько 61% італійців, протестантизм – 4%, інші напрями християнства – близько 1%, іслам – 1%, інші релігії – 1%; 28% опитаних вважають себе атеїстами або агностиками, 2% відмовилися відповідати. З наведених вище даних очевидно, що католицизм посідає панівне становище серед усіх релігій, які сповідує населення Італії. При цьому, за інформацією архіву The Association of Religion Data Archives, питома вага католиків в Італії поступово зменшується з початку XX ст. за рахунок зростання частки агностиків та атеїстів. До 2050 р. вчені прогнозують подальше зменшення числа вірників Католицької церкви. Показовою є й динаміка відвідування італійськими громадянами щотижневих католицьких богослужінь: вона засвідчує неухильне зменшення кількості осіб, котрі номінально вважаються католиками і при цьому регулярно беруть участь у богослужіннях [16]. Так, у 2023 р. загальна кількість осіб в Італії, які відвідують католицькі богослужіння принаймні раз на тиждень, впала до рівня нижче 10 млн. осіб, що на понад 6 млн. менше, ніж було в 2015 р. У 2020 р. найбільше відвідування богослужінь було зафіксоване в категорії громадян, старших за 75 років, а найменше – у віковій групі від 18 до

19 років [16]. Станом на 2023 р., за даними італійських дослідників, близько 90% учнів державних шкіл відвідували уроки католицької релігії, водночас менш ніж 40% платників податків віддавали Католицькій церкві частину прибуткового податку, що виділяється релігійним конфесіям або державним установам соціального забезпечення. Близько 60% усіх релігійних шлюбів укладалися за католицьким обрядом, але, попри високу питому вагу італійців, котрі отримали католицьке хрещення, менш ніж 25% від них регулярно відвідують недільні меси [12, р. 409].

Кількість населення Італії останнім часом постійно збільшується через легальну та нелегальну імміграцію. Значну питому вагу іммігрантів становлять нехристияни, а більшість із них – це мусульмани з Північної Африки, Албанії, Близького Сходу, Південної Азії. Наприклад, станом на 2023 р. майже 30% іноземців, які проживали в Італії, сповідували іслам (рис. 2). Згідно з повідомленням міністерства внутрішніх справ Італії, у Ломбардії, Венето, Лаціо, Емілії-Романьї і Тоскані в тому році було зареєстровано 628 ісламських об'єднань і зосереджено 258 місць ісламського культу (переважно «гаражних» мечетей). При цьому, хоча іслам сьогодні є другою за чисельністю вірників релігією в Італії після християнства, в країні немає жодної уповноваженої мусульманської організації, яка користувалася б державним фінансуванням, і однією з головних причин цього є проблеми всередині самої ісламської спільноти, що не може визначитися та узгодити свого представника. Єврейська громада нараховує в Італії близько 30 тис. осіб і має синагоги в 21 місті. Протестантську громаду становлять переважно вальденси, які є корінними мешканцями північноіталійського регіону П'ємонт.

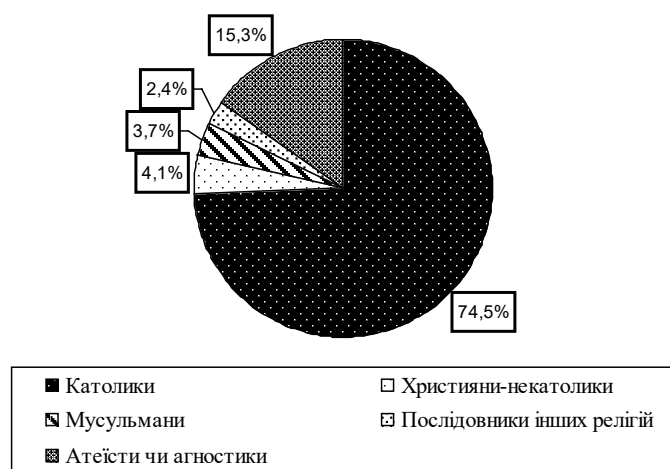

Рис. 1. Розподіл населення Італії за конфесійною належністю (за даними U.S. Department of State, Office of International Religious Freedom, 2023 p.) [22]

Православні християни становлять загалом 29% від загальної кількості іммігрантів, католики – близько 17%, а близько 10% іноземців не вважають себе релігійними [15] (рис. 2).

Правові і політичні основи регулювання державно-конфесійних взаємин в Італійській Республіці

Фундаментальні положення італійського державно-конфесійного права містяться в Конституції Італійської Республіки (Costituzione della Repubblica Italiana), що була прийнята ще в 1947 р. й набула чинності з 1 січня 1948 р. Її сучасний текст після численних змін складається з основних положень і двох частин, загалом він налічує 134 статті. Метою конституційного регулювання державно-конфесійних відносин в країні є, з одного боку, гарантувати свободу і рівність усіх громадян у питаннях релігійного волевиявлення, з іншого – гарантувати стабільне продуктивне співробітництво між державою та релігійними конфесіями. Стаття 19 Конституції декларує, що «усі мають право вільно сповідувати релігійні вірування у будь-якій формі, індивідуальній або колективній, пропагувати їх і відправляти культові обряди приватним чином або публічно, за винятком обрядів, що суперечать добрим звичаям (buon costume)» [5, ст. 19]. Відповідно до п. 1 статті 3 «усі громадяни є однаково цінними для суспільства і рівні перед законом незалежно від статі, раси, мови, віросповідання, політичних переконань, особистого і соціального стану» [5, ст. 3]. Оскільки, як було зазначено вище, однією з цілей італійського державно-конфесійного права є гарантія всім релігійної свободи та рівності, домінуюча інтерпретація терміну «релігія» поширює передбачені статтями 3 і 19 Конституції гарантії на сповідання так званих атеїстичних

чи агностичних вірувань. З точки зору особистих прав на релігійну свободу і рівність італійська правова система відповідає всім основним положенням міжнародного права в цій сфері, а також принципам, на яких ґрунтуються конституції більшості інших демократичних країн.

Італійська Конституція містить, крім іншого, положення, що стосуються правового статусу конфесій. Згідно зі статтею 8 (п. 1) «релігійні конфесії однаково вільні перед законом». Далі ця стаття регулює статус релігійних меншин: «Некатолицькі релігійні конфесії мають право утворювати організації відповідно до своїх статутів, якщо це не суперечить національному правопорядку (ordinamento giuridico italiano). Їх відносини з державою регулюються законом на основі угод з організаціями, що представляють ці конфесії» [5, ст. 8]. Отже, некатолицькі релігійні об'єднання у стосунках із державними органами повинні неухильно дотримуватися «принципу угод» (principio pattizio). Щодо Католицької церкви, то до неї в Основному Законі застосовується окреме спеціальне регулювання, про що свідчить стаття 7 Конституції: «Держава і Католицька церква, кожна у своїй сфері, незалежні і суверенні. Їх відносини регулюються Латеранськими угодами. Внесення змін до цих угод, здійснене обома їх сторонами, не передбачає внесення змін до Конституції» [5, ст. 7]. Зрештою, стаття 20, адресована всім конфесіям, встановлює, що «церковний характер і релігійна або культова мета об'єднання не можуть стати приводом для встановлення законом спеціальних обмежень або для фіскальних заходів щодо порядку їх утворення, правоздатності і форм діяльності» [5, ст. 20].

Вище вже йшлося про укладення Конкордату 1984 р. між Італією та Ватиканом, який мав

Рис. 2. Розподіл італійських іммігрантів за конфесійною належністю (за даними сайту Statista, 2023 р.) [15]

велике значення для встановлення сучасного статусу релігійних конфесій в Італії. Це була основа, на якій наступними роками було укладено цілу серію спеціальних угод, найважливіші з яких стосувалися регулювання діяльності церковних організацій і власності (1984 р.), католицької релігійної освіти в державних школах (1985 р.), захисту культурної та релігійної спадщини (1996 р.), служіння капеланів у поліцейських органах (1999 р.). Реалізація п. 3 статті 8 Конституції втілювалася в укладенні угод між італійською державою та вальденсами (1984 р.), церквами адвентистів Сьомого Дня (1986 р.), п'ятидесятницькою церквою «Асамблея Божа» (1986 р.), Союзом іудейських громад (1987 р.), Союзом євангельських християн-баптистів (1993 р.), Лютеранською церквою (1996 р.), конгрегацією Свідків Іегови (2000 р.), Буддистським союзом (2000 р.) [13]. Функціонування більшості інших конфесій досі регулюється Законом № 1159 від 24 червня 1929 р., попри те що деякі його положення не відповідають духу і принципам Конституції 1947 р.

Досить складною і дискусійною є проблема-тика юридичної класифікації релігійних конфесій в Італії. У цій площині система чинних конкордатів та угод передбачає їх диференціацію. Така диференціація, слід підкреслити, не суперечить п. 1 статті 8 Конституції, оскільки там йдеться не про рівність, а про «рівну свободу». Елементи зазначеної диференціації можуть справляти вплив на правовий статус громадян-вірників, зокрема в царині фінансування конфесій та релігійної освіти в державних школах. З цієї причини коректне співвідношення між свободою (тобто наявністю можливостей спеціального регулювання статусу і положення кожної конфесії) та рівністю (тобто загальним для всіх конфесій набором прав та обов'язків) є центральною проблемою італійського державно-конфесійного права на нинішній стадії його розвитку. Результати аналізу норм цього права дозволяють побачити триярусну систему. Верхній ярус займає Католицька церква, яка через величезну кількість своїх вірників та особливу значимість в історії італійської держави та народу користується привілейованим положенням, що відображається в Конкордаті 1984 р. та багатьох інших угодах. На другому ярусі у проміжному положенні «розташувалися» конфесії, які уклали спеціальні угоди з державою – це або конфесії, які вже давно існують в Італії (вальденси, іудеї, протестанти), або релігійні групи, що були створені відносно недавно, проте їх статuti і діяльність не мають нічого несумісного з італійським законодавством. У зазначених угодах їм гарантовано становище якщо не рівне з Католицькою церквою, то принаймні еквівалентне. На третьому, нижньому ярусі перебувають конфесії, які з'явилися в Італії нещодавно. Вони можуть мати

значну кількість вірників (як, наприклад, мусульмани), але при цьому відзначаються таким вченням і такою практикою, які, згідно з традиційною домінуючою в країні інтерпретацією, більш-менш відкрито конфліктують із загальноприйнятим суспільним порядком. Сюди належать також вельми суперечливі «нові релігійні течії», такі як, наприклад, Християнська наука. Крім згаданого вище Закону № 1159 від 24 червня 1929 р., їх діяльність може регулюватися загальними законами про асоціації. На відміну від інших конфесій, вони позбавлені деяких важливих привілеїв, як-от державного фінансування, можливості здійснювати свою релігійну освіту чи пастирське служіння, які надаються конфесіям тільки на підставі конкордатів чи спеціальних двосторонніх угод з державою.

Без сумніву, така триярусна система диференціації релігійних конфесій має коріння в італійській історії та культурі, однак її варто дослідити і з інших точок зору. Слід звернути увагу на межі системи договорів та угод, що поширюється на ті питання, які могли би перебувати у сфері державного права і давати більш задовільні результати в плані забезпечення рівності конфесій. Наприклад, у сфері їх фінансування конфесій чинна система не включає в себе мусульман та Свідків Іегови, які за чисельністю є другою і третьою найбільшими релігійними громадами в Італії. Через відсутність спеціальних угод з державою вони не можуть брати участь у розподілі 0,8% податку на фізичних осіб і знімати зі своїх оподатковуваних доходів пожертвувані їм суми. Неважко припустити, що якби держава відкрила ці канали фінансування для всіх конфесій, які визнаються італійським законодавством, це означало б виявлення нею справжньої поваги до принципу «рівної свободи», проголошеного у статті 8 Конституції. Окремі критичні питання викликають і інші сфери чинного італійського державно-конфесійного права. Так, немає спільного закону, що міг би бути застосований до всіх релігійних громад, який регулює проблеми, що за логікою мали би мати однакове вирішення. Це проблеми не тільки фінансування, але й пастирського служіння в державних установах, здійснення релігійної освіти та деякі інші. Наявність такого закону могла б залишити більший простір для регулювання у спеціальних двосторонніх угодах питань, які стосуються забезпечення специфічних інтересів тієї чи іншої конфесії. До прикладу, йдеться про ставлення Свідків Іегови до переливання крові, іудеїв – до ритуального вбивства тварин, іудеїв та адвентистів – до відпочинку в суботу. Викликає критику також можливість владних органів на свій розсуд приймати чи відхиляти пропозиції певної конфесії щодо вступу до переговорів про укладення спеціальної угоди з державою. Необхідно визнати, що прийняття державними органами

рішень, які не спираються на об'єктивні критерії і факти (кількість послідовників тієї чи іншої релігії чи релігійної течії, час їх перебування в Італії, мета та особливості релігійної діяльності тощо), може сприяти соціальному невдоволенню та зловживанням.

Примітно, що серед представників італійської наукової еліти останнім часом склався консенсус щодо «договірного розподілу» між державою та релігійними конфесіями, який поєднує в собі розподіл функцій та одночасне регулювання всіх спірних питань на основі двосторонніх угод. Більшість учених виступають за гарантію «рівної свободи» віросповідання для всіх конфесій, не відстоюючи при цьому виражених антиклерикальних позицій і підтримуючи можливість «позитивного втручання» державних органів у задоволення релігійних потреб населення. Двосторонні угоди розглядаються в наукових колах як інструмент створення чітко сформульованої правової бази, здатної враховувати релігійні відмінності за допомогою застосування «індивідуального підходу» [12, р. 410-411].

Більш докладного розгляду потребує правовий статус релігійних громад в Італії. Одразу слід підкреслити, що будь-яка релігійна група може бути організована без отримання дозволу чи попередньої реєстрації і діяти в рамках італійської правової системи; обмеження для цього можуть бути встановлені лише в разі, якщо вона з точки зору держави порушує благопристойність чи громадський порядок. Кожна конфесія як юридична особа може обирати між різними типами свого правового становища, передбаченими італійським законодавством. Перш за все, конфесії можуть мати статус невизнаних асоціацій відповідно до статей 36-38 Цивільного кодексу. Це найпростіша модель, яка іноді використовується також політичними партіями та професійними спілками. За такого вибору конфесія вільно набуває правоздатність, включно з незалежністю в майнових питаннях, можливістю отримувати пожертви, вчиняти юридичні дії тощо, а її установчий документ чи статут не є об'єктом державного контролю. Зовсім по-іншому держава ставиться до визнаних асоціацій відповідно до статей 14-35 Цивільного кодексу та Припису від 10 лютого 2000 р. № 361 [8]. Останні набувають статусу юридичної особи шляхом реєстрації у префектурі; надання державою такого статусу повинно означати, що, на її думку, такі асоціації володіють достатніми економічними засобами та виконують суспільно корисні функції. Громадянська правоздатність також може бути набута відповідно до статті 16 Загальних положень Закону 1929 р., яка дозволяє надавати іноземним юридичним особам права італійських юридичних осіб на умовах взаємності і згідно зі статтею 2 Договору про дружбу, комерцію і торговий флот, укладеного

в 1948 р. із США. Загалом близько 30 релігійних конфесій набули в Італії правоздатності з можливістю отримання для своїх структур податкових пільг саме в такий спосіб, але пізніше через зміни в інтерпретації окремих положень Закону ці пільги були втрачені. Сьогодні такі конфесії мають статус, схожий зі статусом визнаних асоціацій.

Все сказане вище стосується можливостей набуття релігійними об'єднаннями та групами правоздатності у формах, передбачених загальним цивільним законодавством, незалежно від релігійних чи інших цілей діяльності тієї чи іншої асоціації. Однак суто релігійні суб'єкти мають додаткову можливість, яку використовують найбільш значимі в Італії релігійні меншини, такі як мусульмани, Свідки Ієгови чи мормони. Мова йде про використання зазначеного вище Закону № 1159 від 24 червня 1929 р., покликаною регулювати саме питання діяльності зареєстрованих в країні конфесій. Даний Закон демонструє таке ж ставлення до суб'єктів, що мають релігійні цілі діяльності, як і до суб'єктів, цілями діяльності яких є освіта чи соціальне забезпечення. Він надає важливі пільгові привілеї, поширюючи, таким чином, переваги, встановлені для асоціацій, на релігійні конфесії. З іншого боку, він підпорядковує останніх державному контролю і надає державним органам право скасовувати рішення адміністративних органів певної асоціації чи замінювати їх державними чиновниками. Якщо узагальнити, то набуття конфесіями правоздатності на підставі норм Закону 1929 р. має для них як свої переваги, так і свої незручності, але важливо те, що Закон підтверджує релігійну природу відповідних суб'єктів. В Італії сьогодні є декілька конфесій, які підписали спеціальні угоди з державою і тому більше не підпадають під дію Закону № 1159 від 24 червня 1929 р., однак набути ними на підставі його норм правоздатність продовжує за ними залишатися. Окремо слід згадати про іудейські громади та їх Союз, які ніколи не були суб'єктами цього Закону: вони дістали свій юридичний статус на підставі спеціально розробленого для цього Закону № 1731 від 1930 р., який детально регулює їх діяльність [8].

На окремий коментар заслуговує становище Католицької церкви, яка має статус суб'єкта публічного права, хоча немає жодних підстав для порівняння її з органами, що належать до системи державного управління. На думку професора Міланського університету С. Феррарі, її можна порівняти з іноземними державами, які також є суб'єктами італійського публічного права [13].

Слід вказати й на те, що в італійському державно-конфесійному праві є суттєва прогалина, пов'язана з визначенням самого терміну «релігійна конфесія». Вона виявилася відносно недавно у зв'язку з поширенням так званих «нових релігій-

них рухів». Деякі правники вважають, що, якщо неможливо опертися на статутне визначення, держава не має компетенції на свій розсуд визначати, що слід визнавати за конфесію. З цього випливає, що ідентифікація релігійної групи чи течії залежить від самооцінки її вірників чи послідовників, від їх готовності визнати свою групу в якості конфесії. Якщо вони вважають, що створена ними група є саме релігійною конфесією, то державні органи зобов'язані прийняти цю оцінку. Однак цьому суперечать деякі рішення Конституційного суду Італії останніх десятиліть, які ґрунтуються на тому, що термін «конфесія» повинен мати об'єктивну, а не суб'єктивну основу. З огляду на це деякі дослідники спробували визначити характерні риси, які повинні бути знайдені в групі, яка претендує на визнання себе в якості релігійної конфесії. Головними такими рисами вони визнали, по-перше, віру в трансцендентну сутність, здатну дати відповіді на фундаментальні питання існування людини та світобудови; по-друге, здатність забезпечити людину моральним кодексом і створити екзистенційну взаємозалежність вірників, яка проявляється насамперед у вигляді богослужінь; по-третє, наявність хоча б мінімальної організаційної структури. Очевидно, що практично всі релігії східного походження цілком відповідають парадигмі із зазначеними рисами, чого не можна сказати про різного роду парапсихологічні, спіритуалістичні та окультистичні групи чи течії.

З викладеного вище аналізу слідує, що стаття 7 Конституції Італії визнає суверенітет і незалежність Католицької церкви в її власній сфері, а стаття 8 надає всім іншим конфесіям право організовувати свої структури і діяльність відповідно до своїх статутів до тієї міри, до якої це не суперечить італійським правовим нормам. Це можна трактувати як наявність гарантії високого ступеня внутрішньої автономії релігійних конфесій, яка означає для них можливість існувати та функціонувати так, як вони вважають прийнятним для себе, і бути захищеними від будь-яких домагань з боку державної юрисдикції. Особливу увагу в цьому контексті пропонується звернути на заключні пункти статей 7 і 8 Конституції, з яких випливає, що держава може мати справу з конфесіями як юридичними особами тільки шляхом укладення угод, тобто за тими умовами, за якими ці конфесії здатні досягнути достатнього взаєморозуміння з державою. Показовими є положення, згідно з якими з моменту досягнення домовленості будь-які поправки до конкордату чи угоди можуть бути зроблені тільки на підставі нової домовленості між державою та відповідною конфесією, тобто вони не можуть бути зроблені за односторонньою ініціативою держави, за винятком випадків внесення змін до Конституції. В цьому контексті Католицька церква і ті конфесії, які уклали

угоди з державою, мають гарантії того, що їх чинний правовий статус не буде змінений без їх згоди. Це той додатковий чинник, який відрізняє ці конфесії від інших, котрі позбавлені такої гарантії.

Державно-церковні відносини в Італії у сфері освіти

Досліджуючи історію релігійної освіти в Італії, доцільно виокремлювати декілька тематичних блоків, як-от відносини між державою і церквою в освітній сфері, свобода віросповідання в освіті, свобода навчання і розширення парадигми світського мислення і способу життя. Щодо останньої, то процес її розширення відбувався від ліберального католицького секуляризму XIX століття до більш пізніх процесів секуляризації. Розгляд італійської системи освіти в історичній ретроспективі передбачає також врахування того факту, що ця система завжди перебувала під впливом Католицької церкви. За часів середньовіччя остання відігравала дуже вагомий роль в італійській культурі, а більшість шкіл були церковними і тому тісно пов'язаними з католицькою релігією. Основною метою їх функціонування була підготовка майбутніх священнослужителів і ченців до здійснення ними церковних служб у контексті поширення католицизму на конкретних територіях.

Церковні школи поділялися на дві групи – монастирські і кафедральні. Перші розташовувалися при монастирях, як це випливає з їх назви. Навчалися в них переважно хлопці, яких з дитинства готували на чернецтво, хоча в цих школах навчали і проповідувати Слово Боже. Особливістю таких шкіл була наявність у деяких із них значної кількості написаних священниками рукописних книг, а серед навчальних предметів варто виділити граматику, риторику, діалектику, до яких із часом додалися арифметика, геометрія, астрономія, теорія музики. Кафедральні школи керувалися єпископами і спочатку призначалися для підготовки духовенства, але пізніше в них почали вчити й мирян – переважно хлопців зі знатних аристократичних сімей, яких з дитинства готували посісти високі посади у структурах державного управління, Церкви або торгівлі. Кафедральні школи давали учням навички вільного читання церковних творів, письма, володіння розмовною латиною, необхідні для розуміння католицьких текстів та участі в будь-яких релігійних церемоніях, що було обов'язком кожного релігійного діяча. Слід мати на увазі, що Католицька церква завжди розглядала освіту як один із засобів підтримки свого авторитету та увічнення свого релігійного вчення як «істинного» та «єдино правильного».

Крім шкіл, упродовж багатьох століть католицизм відігравав важливу роль у створенні та функціонуванні на теренах Італії університетів та академій. Університети як заклади вищої освіти

беруть свій початок ще в епосі середньовічного християнства, а до їх заснування вищу освіту здобували у зазначених вище церковних кафедральних і монастирських школах. Процес запровадження університетської освіти був довгим і непростим. Папа Григорій VII (1073-1085 рр.) видав у 1079 р. указ, який уперше регламентував створення і функціонування кафедральних шкіл, окремі з яких пізніше перетворилися на перші європейські університети. Найстарший у Європі Болонський університет було засновано в 1088 р. У 1222 р. відкрився Падуанський університет, який швидко став важливим чинником розвитку вищої освіти на теренах Італії, а згодом перетворився на один із провідних наукових центрів. Його заснуванню посприяли єпископ Джордано та міський староста Падуї Дж. Руска, які надали притулок викладачам і студентам, котрі змушені були залишити Болонський університет після вимог збільшити свободу викладання. Саме вони і заснували новий університет, що відіграв пізніше величезну роль у підготовці духовенства, правників і вчених.

Важливою подією для розвитку релігійної освіти стало об'єднання Італії в 1861 р., що призвело до значних змін в організації освітнього процесу, пов'язаних із конфліктом між Католицькою церквою та новою державною владою. Держава прагнула встановити жорсткий контроль над початковими школами, довіривши управління ними муніципалітетам, а також почав чинити перешкоди так званій приватній освіті, яку в Італії на той час представляли майже виключно католицькі конфесійні школи. Намагаючись зменшити традиційний вплив Католицької церкви в освітньому середовищі, держава приймала нові законодавчі акти, головні з яких запровадили безкоштовну обов'язкову початкову освіту для всіх італійських дітей та виключили зі шкільних програм релігійні дисципліни. Ці та інші зміни змусили церковну ієрархію чинити опір новій владі. Зміни у сфері освіти засудив і папа Пій IX (1846-1878 рр.), який пояснював невдоволення Католицької церкви загрозами для релігійного виховання молоді та перспективами негативного впливу реформ на моральний стан суспільства. Необхідно визнати, що на руку Церкві було те, як виконувалися урядові плани щодо реформи освітньої системи. На розвиток початкової освіти виділялися мізерні суми, загальний бюджет державних освітніх програм також був обмежений. Умови життя і праці педагогічних працівників були дуже тяжкими, і уряд докладав мало зусиль для їх покращення. Незадовільний стан підготовки молодих учителів значно погіршив якість освіти в державних закладах. Тому у другій половині XIX ст. значно кращою була ситуація в тих закладах, які керувалися католицьким духовенством.

Важливою віхою у становленні освітньої системи Італії було підписання згадуваних вище Латеранських угод між Італією та Ватиканом (1929 р.), які передбачали низку заходів, що вплинули на становлення освіти в Італії і пізніше, у 1948 р., були підтверджені в Конституції. Угоди значною мірою підсилювали позиції Святого Престолу і Католицької церкви, адже статус останньої визначався згідно з ними відповідно до принципів, за якими подібні угоди укладалися різними урядами в минулому. Церква дістала гарантії вільного і публічного відправлення культу, вільного здійснення своєї «духовної влади», юрисдикції у церковних справах, завдяки чому могла діяти у правовому полі, не опасаючись переслідувань з боку влади. Згідно зі статтею 36 Конкордату, який фактично є додатком до Латеранських угод, держава погодилася на обов'язкове вивчення католицької релігії в державних початкових і середніх школах і надала єпископам певні права щодо керування освітніми закладами, зокрема призначати і звільняти тих, хто здійснює навчання, створювати і затверджувати підручники [19].

Укладення нового Конкордату 1984 р. знаменувало собою консенсусні зміни рамок Латеранських угод, що мали вагомий вплив на систему релігійної освіти в італійських державних школах. Релігійна освіта втратила свій обов'язковий характер і стала добровільною: тепер батьки могли самі обирати, відвідувати їхнім дітям уроки релігії чи ні. У дитячих садках і початковій школі на такі уроки відводилося, згідно з положеннями Конкордату, дві години на тиждень, а в старших класах школи – одну годину. Але при цьому держава взяла на себе повну фінансову відповідальність за католицьку релігійну освіту. Безперечно, загалом ці зміни сприяли посиленню секуляризації освітнього процесу в країні, адже учні чи батьки дістали можливість обирати альтернативні курси без релігійного контексту [23]. Можна припустити, що положення Конкордату 1984 р. значною мірою «розмили» відмінності у ставленні держави до Католицької церкви та до інших конфесій у питанні релігійної освіти. Щодо самої Церкви, то релігійну освіту і виховання молоді в дусі християнства вона традиційно вважає одним із своїх обов'язків, що відображається в душпастирстві та різних формах формальної освіти, яка здійснюється в католицьких школах та університетах. Доводиться визнати, що формальна освіта (від дитинства до вищих закладів освіти) ніколи не була нейтральною, адже в процесі її здобуття особисті цінності та установки неминуче передаються разом зі змістом конкретних знань. Через це освітні програми католицьких шкіл та університетів неминуче виступають контекстом, де розміщуються зручні інструменти і чинники професійної культури, натхненні католицькою християнською перспективою.

Фінансування католицьких шкіл в Італії відбувається різними способами, головними з яких є пряме фінансування та надання учням стипендій. Значну роль відіграє в цьому Італійська католицька федерація (ICF) – відповідно до її самовизначення, «сімейно-орієнтована некомерційна братська організація, покликана зміцнювати віру та сімейний дух, об'єднуючи чоловіків, жінок і дітей різного віку». За період із 1964 по 2010 рр. вона виділила стипендії в загальному розмірі близько 2 млн. доларів США близько 6 тисячам учнів середніх шкіл католицького віросповідання, котрі навчалися в коледжах [20]. Кожної весни ця організація отримує майже 200 заявок на щорічну стипендію від учнів державних і католицьких середніх шкіл, зокрема і з-за кордону. Для того щоб претендувати на стипендію, необхідно проживати в місцях, де працюють філії ICF, бути римо-католиками, мати показники успішності в навчанні, не нижчі від встановлених, та – або бути італійцями, або проживати в римо-католицьких єпархіях. Сукупність цих умов, до прикладу, збігається для окремих католиків американських штатів Каліфорнія, Невада та Іллінойс. Замість оцінок та іспитів у католицьких школах учителі складають спеціальні звіти для батьків учнів, що додаються до звичайних шкільних карток, де фіксуються зацікавленість, з якою вивчається даний предмет, і користь, яку приносить це вивчення для конкретного учня. Вимоги до вчителів встановлені спеціальною угодою між державою та Католицькою церквою, згідно з якою в дитячих садках і початкових школах релігію можуть викладати секційні або класні керівники, котрих вважає придатним для цього духовенство. У середній школі викладати релігію можуть миряни та диякони, священики та інші релігійні особи, які мають необхідну кваліфікацію, підтверджену вищим духовенством [20].

У державних школах Італії поширеною є практика освячення шкільних класів, яке раз на рік здійснюють представники католицького духовенства, а також участі учнів у релігійних церемоніях у години навчання, найчастіше у месах, що проводяться за католицькими обрядами. Програми для здобуття католицької релігійної освіти розробляються на основі угоди між Міністерством суспільного розвитку та головою італійської єпископської конференції для кожного типу шкіл. Для видання підручників обов'язково потрібні дозвільні декларації («*nihil obstat*») від Єпископської конференції та від єпископа тієї єпархії, де розташована школа, в якій будуть використовуватися ці підручники. Конфесії, що уклали спеціальні угоди з Італійською державою, можуть направляти своїх учителів у державні школи, якщо учні, їхні батьки або представники шкільної адміністрації звернулися з проханням про забезпечення проведення уроків відповідної релігії [13].

Мусульманська громада Італії не укладала з державою спеціальної угоди, тому не може користуватися особливими правами щодо визначення умов релігійної мусульманської освіти в державних школах. Це, однак, не означає, що мусульманське духовенство не може використовувати аудиторії державних шкіл для навчання дітей ісламу, просто для цього потрібна наявність певної кількості дітей та їхніх батьків, котрі цього бажають. Але витрати на таке навчання повинна компенсувати конфесія відповідно до угоди між нею та дирекцією обласного шкільного офісу [9]. Зрозуміло, що на відміну від впливу на релігійну освіту Католицької церкви, вплив на неї мусульманських організацій Італії є вельми обмеженим. Крім іншого, це значною мірою пов'язано з непростими, часом конфліктними відносинами між мусульманськими громадами та місцевими органами влади. Іншими, менш значимими перешкодами на шляху розвитку в країні мусульманської освіти є відсутність у відповідних організацій правового визнання та незнання багатьма мусульманами італійської мови.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, згідно з яким відносини між державою та церквою в Італії пройшли складний шлях еволюції від взаємного протистояння до сучасної моделі співіснування і кооперації. Цей шлях історично пов'язаний із виникненням і розвитком християнства на Апеннінському півострові і загалом в Європі, появою папства та посиленням впливу Папської держави, яка значною мірою формувала політику державних утворень на італійських теренах протягом століть, політичними союзами Католицької церкви, посиленням реформаційних ідей у XVI ст., національним рухом рісорджіменто. Об'єднання Італії в 1861 р. і початок секуляризаційних реформ спричинили глибоку кризу у відносинах між Католицькою церквою та політичною елітою нової держави, яку було подолано лише з підписанням у 1929 р. Латеранських угод, які остаточно розв'язали так зване «римське питання», закріпили за Католицькою церквою особливий статус і встановили правові рамки її подальшого співіснування з Італійською державою. Завдяки цим змінам сепараційна модель державно-церковних відносин в Італії «передала естафету» моделі колабораціонізму.

У сучасній Італії католицизм продовжує відігравати суттєву роль у формуванні соціально-політичних відносин, оскільки переважна більшість населення є католиками. При цьому в країні є і групи послідовників інших релігій – протестанти, мусульмани, іудеї та інші. Як і в багатьох інших країнах, формальна належність більшості італійців до католицької віри поєднується з дуже незначною часткою осіб, котрі регулярно відвідують богослужіння. Це свідчить про те, що,

хоча католицька релігія й залишається важливою складовою італійської ідентичності, її вплив на повсякденне життя громадян і політичні процеси в країні неухильно знижується.

Фундаментальні положення італійського конфесійного права містяться в Конституції 1947 р., що закріпила принцип свободи віросповідання і створила правові умови для розвитку плюралістичного суспільства, в якому Католицька церква зберігає свій вплив і певні привілеї в умовах співіснування з іншими релігійними конфесіями. Останні, згідно з Конституцією, розбудовують відносини з державою на основі спеціальних угод, тому формально Італію можна визначити як країну з договірною системою державно-церковних відносин. На практиці існує триярусна система, в якій верхній ярус займає Католицька церква, що співпрацює з державою на підставі положень Конкордату 1984 р., середній ярус – конфесії, які уклали з державою спеціальні угоди і користуються певними привілеями, а нижчий – конфесії та релігійні течії, правовий статус і діяльність

яких регулюються Законом 1929 р. та загальними законами про асоціації. Тому практична реалізація задекларованого в Конституції принципу «рівної свободи» для всіх конфесій викликає великі сумніви. Конфесії наділені Конституцією внутрішньою автономією і можуть мати статус невизнаних або визнаних асоціацій, що зумовлює відмінності в їх правоздатності.

Таким чином, у першій чверті XXI ст. в Італії вдається зберігати баланс між секулярними принципами сучасної світської держави і домінуванням Католицької церкви. Вплив останньої на державний сектор в Італії демонструє складну динаміку, в якій історичні традиції та сучасні вимоги взаємодіють і формують своєрідний національний контекст. Попри недоліки італійського конфесійного права, держава та більшість релігійних конфесій співіснують у рамках нинішньої моделі державно-церковних відносин на основі взаємного визнання і поваги, що дозволяє державі більш-менш ефективно інтегрувати в життя суспільства як релігійні, так і світські цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волошин О. Л. Латеранські договори 1929. У кн.: Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Т. 1. Київ: Знання України, 2004. 760 с.
2. Епоха Рісорджіменто в історії та культурі Італії: колективна монографія. За заг. ред. Ю. С. Сабадаш. Маріуполь: Маріупольський державний університет, 2018. 271 с.
3. Інституційні процеси конфесійного життя світу й України: колективна монографія. За ред. А. М. Колодного. Київ: Українська академія друкарства, 2015. 384 с.
4. Історія релігії в Україні. У 10 т. Ред. А. М. Колодний та ін. Т. 4: Католицизм. Ред. П. Л. Яроцький. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. 598 с.
5. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ: Москаленко О. М., 2018. 62 с.
6. Сироїд Т. Л. Міжнародно-правовий статус Ватикану. *Форум права*. 2012. № 4. С. 814-818.
7. Яроцький П. Л. Католицизм як церковна імперія. У кн.: Яроцький П. Л. Релігієзнавство (сучасні релігійні процеси у світі й Україні): підручник. Київ: Кондор-Видавництво, 2013. 442 с. С. 37-56.
8. Cardia A. Ordinamenti religiosi e ordinamenti dello Stato. Bologna: Il Mulino, 2003. 256 p.
9. Cogliervina S. Religious Education in Italian Public Schools: What Room for Islam? *Stato, Chiese e pluralism confessionale*. 2017. No. 19. P. 1-15.
10. Crow P. A. Christianity. *Encyclopædia Britannica: History & Society*. URL: <https://www.britannica.com/topic/Christianity>.
11. Edict of Milan. A.D 313. *Eusebius. The Ecclesiastical History*. X. Vol. 2-14. Cambridge: Harvard University Press, 1994. Vol. II. P. 445-453.
12. Ferrari A., Ferrari S. Religion and the Secular State: the Italian Case. *Italian National Reports: Law and Religion*. 2010. No. 16. P. 409-427.
13. Ferrari S. State and Church in Italy. In: *State and Church in the European Union*. Ed. G. Robbers. 2nd edition. Baden-Baden: Nomos, 2005. 589 p. P. 209-230.
14. French Revolution 1787-1799. *Encyclopædia Britannica: History & Society*. URL: <https://www.britannica.com/event/French-Revolution>.
15. Galan S. Religious Affiliation of Foreigners in Italy 2025. *Statista: Society: Demographics*. URL: <http://www.statista.com/statistics/625956/foreigners-in-italy-by-religious-adherence/#statisticContainer>.
16. Galan S. Weekly Church Attendance in Italy 2001-2024. *Statista: Society: Religion*. 2025. URL: <https://www.statista.com/statistics/576085/weekly-church-attendance-in-italy/>.
17. Kaulbach F. Coronation of Charlemagne. *World History Encyclopedia: History AI*. URL: <https://www.worldhistory.org/image/13841/coronation-of-charlemagne/>.
18. Pennington K. J. Innocent III. *Encyclopædia Britannica: History & Society*. URL: <http://www.britannica.com/biography/Innocent-III-pope>.

19. Regoli Fr. R. The Lateran Treaty of 1929: Understanding the Relationship between Italy and the Holy See. *Eternal Word Television Network* (EWTN). 2023. URL: <https://ewtnvatican.com/articles/lateran-treats-of-1929-understanding-the-relationship-between-italy-and-the-holy-see-538>.
20. Religious Education in Italy: Themes and Problems. 2010. URL: <https://www.cesnur.org/2010/to-giorda.doc>.
21. Roman Empire: ancient state (27 BCE - 476 CE). *Encyclopædia Britannica: Geography & Travel*. URL: <https://www.britannica.com/place/Roman-Empire/Height-and-decline-of-imperial-Rome>.
22. 2023 Report on International Religious Freedom: Italy. U.S. Department of State. URL: <https://www.state.gov/reports/2023-report-on-international-religious-freedom/italy/#:~:text=According%20to%20a%202021%20study,percent%20are%20followers%20of%20other>.
23. Silhol G. Governing Catholic Religious Education in Italian State Schools: Between the Revision of the Concordat and Social Movements, 1974-1984. *Studia z Prawa Wyznaniowego*. Tom 20. 2017. S. 167-184.

Дата першого надходження статті до видання: 04.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.09.2026